लोकमान्य टिळकांचे कामगार चळवळीविषयक विचार

---

*लेखन आणि संकलन *
प्रा. डॉ. प्रवीण जाधव
सहयोगी प्राध्यापक (अर्थशास्त्र),
नेहरू सामाजिक शास्त्रे विद्यास्थान,
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे -४११०३७

Disclaimer

The Materials and Content used in this Presentation is compiled and reproduced from the various sources for the 'Fair Use' purpose. This content is distributed/circulated not for 'Profit' but for education purpose.

---

१) प्रस्तावना :

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीने अनेक राष्ट्रवादी आणि दूरदर्शी नेते पाहिले आहेत. त्यापैकी काहींची नावे ' महात्मा गांधी', ' सुभाषचंद्र बोस', 'भगतसिंग', 'जवाहरलाल नेहरू', 'सरदार वल्लभबाई पटेल' आणि इतर. या सर्वांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. प्रत्येक नेत्याचे योगदान तितकेच महत्त्वाचे होते. तथापि, एक धाडसी राष्ट्रवादी नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रीय चळवळीचा वेगळा मार्ग निवडला. या राष्ट्रवादीवर 'ब्रिटिश' सरकार नेहमीच लक्ष ठेवून होते. 'ब्रिटिश' भारतातील ते पहिले नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रवादी चळवळीचा खुला आणि सर्वात धाडसी

मार्ग स्वीकारला, विशेष म्हणजे; या राष्ट्रीय चळवळीचे भारतीयांच्या मोठ्या वर्गाने कौतुक केले. या नेत्याचे नाव होते ‘बाळ गंगाधर टिळक’. त्यांना ‘लोकमान्य’ म्हणून ओळखले जाते, ते जनआंदोलनाच्या माध्यमातून ब्रिटिश भारताविरुद्ध लढा देणाऱ्या जननेत्यांपैकी एक म्हणून ओळखले जात होते, त्यांच्या लेखणीतून आणि त्यांच्या जन आवाहनात्मक भाषणातून. टिळक हे भारतीय राष्ट्रवादी, शिक्षक, विद्वान आणि स्वातंत्र्य कार्यकर्ते होते.

लोकमान्य बालगंधर टिळक हे बहुआयामी व्यक्तिमत्व होते. राष्ट्रीय चळवळीतील या योगदानासाठी ते प्रसिद्ध होते, त्याशिवाय; 'राष्ट्रवाद' हा विचार सर्वसामान्यांमध्ये रुजवण्यात ते यशस्वी झाले. त्यांनी 'स्वराज्य'चा पुरस्कार केल। 'स्वराज्य' म्हणजे दुसरे काही नसून आपणच स्थापन केलेले सरकार आहे. त्यामुळे स्वराज्याची संकल्पना रुजुवून भारताला ब्रिटिश सरकारपासून मुक्त करणे, हे ध्येय टिळकांचे होते. लोकमान्य टिळक हे जिज्ञासू, सर्जनशील आणि धाडसी स्वभावाचे होत। नवीन अनुभव व प्रयोग जाणून घेण्यासाठी ते नेहमी खुल्या मनाचे होते. ते 'संस्कृत' आणि 'अॅस्ट्रो-मॅथेमॅटिक्स'चे अभ्यासक होते. लेखन क्षेत्रातील त्यांचे बौद्धिक योगदान या विषयांबद्दलची त्यांची सखोल जाण दर्शवते. 'गीता रहस्य' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या 'भगवद्गीते'वर त्यांनी भाष्य केले. त्यांना 'निःस्वार्थ' राष्ट्रीय नेता म्हणून ओळखले जाते, ज्यांनी उच्च बलिदान देऊन लोकांसाठी लढा दिला. ब्रिटीश भारतात टिळकांनी सुरू केलेला चतुःसूत्रीचा कार्यक्रम सर्वात यशस्वी ठरला. या चतुःसूत्रीमध्ये 'स्वराज', 'स्वदेशी', 'बहिष्कार' आणि 'राष्ट्रीय शिक्षण' यांचा समावेश होत. ब्रिटीश सरकारपासून

स्वातंत्र्य मिळवणे आणि स्वावलंबी आर्थिक विकासापर्यंत पोहोचणे हे या कार्यक्रमाच्या या मार्गाचे अंतिम ध्येय होते. तिलांकांच्या या दूरदर्शी रणनीतीमुळे ते लोकांमध्ये अधिक लोकप्रिय झाले. बाळ गंगाधर टिळक हे सर्वात यशस्वी राष्ट्रीय नेते होते, ज्यांचा राष्ट्रीय चळवळीवर खोलवर परिणाम झाला. टिळक हे भारतीय जनतेचे झाले आणि लोकांनी त्यांना 'लोकमान्य' ही पदवी दिली.

लोकमान्य टिळक यांनी लोकांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या अनेक आर्थिक समस्यांवर आपल्या वृत्त पात्रातून आणि भाषणातून भाष्य केले आहे. ते पदवीधारक अर्थशास्त्रज्ञ जरी नसले त्यांना अर्थशास्त्रीय प्रश्नांची समज चांगली होती. त्यांनी भारतीय शेती, उद्योग, व्यापार, सार्वजनिक खर्च, श्रमिक इत्यादी विषयक अभ्यासपूर्ण लिखाण केले आहे. या अर्थाने ते एक अर्थशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी देशाच्या हितासाठी आणि त्यांच्या उपचारांसाठी अनेक सूचना केल्या. त्यांनी ब्रिटिश सरकारमुळे भारतीयांची आर्थिक कुचंबणा कशी होती, याचे पद्धतशीर आणि पुराव्यासहित विश्लेषण केले आहे. त्यांनी ब्रिटिश सरकारचे व्यापार, वाहतूक आणि कर आकारणी धोरणे ही उद्योगाच्या वाढीला चालना देण्याऐवजी अडथळे आणणारी आणि सदैव आणणारी असल्याची टीका केली. ब्रिटिश सरकार पुरस्कृत औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेला विरोध केला. भारतातील रेल्वे आणि उद्योगांमधील परकीय भांडवलाची आयात यावर त्यांचा मोठा विरोध होता. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक हे विलक्षण बुद्धी असलेले व्यक्ती होते आणि त्यांनी 'केसरी'मध्ये काही शोधनिबंध आणि लेख गाजवले. विविध समस्यांवरील लेख भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या मूलभूत अवलंबनात योगदान देत

होते. लोकमान्य टिळकांनी भारतातील कामगार चळवळ आणि त्यांचा सहभाग याविषयक आपले विचार मांडले आहेत. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत कामगार चळवळीचे मोलाचे स्थान आहे हे त्यांनी ओळखले होते. कामगारांची स्थिती आणि त्यांच्या विषयक ब्रिटिश सरकारची धोरणे यावर टिळकांनी आपले स्पष्ट मत मांडल्याचे दिसून येते. भारतातील कामगार चळवळ विषयक अनेक प्रश्ने टिळकांनी हाताळली आहेत. लोकमान्य टिळकांचे कामगार चळवळविषयक विचार समकालीन काळातही प्रासंगिक आणि लागू पडणारे आहेत.

2. लोकमान्य टिळक आणि कामगार चळवळ

लोकमान्य टिळकांनी कामगार चळवळ आणि कामगारांच्या हिताचे अनेक प्रश्नांचे विवेचन केले आहे. टिळकांचे हे योगदान म्हणजे श्रमिक अर्थशास्त्राच्या क्षेत्रातील योगदान असे म्हणता येईल. त्यांनी भारतातील कामगार चळवळीसाठी कार्य केले आहे. लोकमान्य टिळकांनी कामगार वर्गाच्या भल्यासाठी अथक परिश्रम घेतले. त्यांच्याकडे पोषित आणि विकसित भारताची दृष्टी होती आणि 'स्वराज्य' मिळवण्याचे त्यांचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी कामगारांना त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी एकत्र येण्याचे आवाहन केले. टिळकांनी दैनिक 'केसरी'च्या माध्यमातून कामगार वर्ग आणि संबंधित समस्यांबद्दल सामाजिक जागृतीचे कार्य केले आणि भारतात होत असलेल्या आर्थिक लुटीबद्दल लोकांना जागरुक कसे केले. टिळकांनी अनेक भाषा, धर्म आणि जातींमध्ये विभागलेल्या भारतातील सर्व लोकांना एकत्र आणून त्यांच्यात राष्ट्रवाद जागृत केला. भारतातील कामगार चळवळ ही वेगळी नसून भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचाच एक भाग अशी मांडणी

त्यांनी केली. त्यांच्या या मांडणीला यश आले आणि भारतातील कामगार चळवळ ही टिळकांच्या मार्गदर्शनाखाली चालल्याचे अनेक दाखले दिसून येतात. टिळकांनी भारतातील कामगार चळवळीच्या विषयक केलेले कार्य पुढील प्रमाणे चर्चा करता येईल.

2.1 नवीन चेतना जागृत करणे

ब्रिटिशांनी भारतामध्ये कारखाना पद्धती सुरु केली. अनेक कारखान्यांची स्थापना झाली. कामगारांची संख्या खूप वाढली. परंतु भारतातील कामगारांच्यामध्ये आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याप्रती म्हणावी तेवढी चेतना जागृत नव्हती. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि कामगार चळवळ ही दोन प्रवाह होते. परंतु कामगारांच्या मध्ये देशाप्रती विलक्षण अशी चेतना जागृत करण्याचे कार्य टिळकांनी केले. राष्ट्रीय चळवळीच्या काळात लोकमान्य टिळक त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या रणनीतीने सक्रिय होते. ब्रिटीश राजवटीत कामगार शक्तीची जाणीव नव्हती. टिळकांनी 'स्वदेशी' चळवळ सुरू केली. आपल्या देशाच्या राष्ट्रीय जीवनात ही एक नवीन चळवळ दिसून आली. 'स्वदेशी' चळवळ आणि बंगालच्या फाळणीच्या विरोधात आंदोलन (१९०५ यांनी ब्रिटिश भारतात कामगार संघटनांच्या आणि त्यांच्या चळवळीच्या वाढीसाठी अनुकूल वातावरण दिले. लोकमान्य टिळकांना सहा वर्षांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा सुनावल्याच्या विरोधात १९०८ मध्ये मुंबईतील कामगारांनी केलेला सहा दिवसांचा राजकीय संप हा आमच्या कामगार चळवळीत महत्त्वाचा मानला गेला. कामगारांमध्ये नवचैतन्य निर्माण होऊ लागले. टिळकांच्या अनेक उपक्रमातून कामगारांमध्ये भारतीय

स्वातंत्र्य विषयक चेतना निर्माण झाली आणि त्याचा उपयोग राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीला झाला.

2.2 कामगार समस्यांवर लेखन:

१८५७ च्या स्वतंत्र लढ्यात सर्वसामान्यांचा सहभाग नव्हता. त्यामुळे सामान्य माणसाला राष्ट्रवादाची जाणीव झाल्याशिवाय 'स्वराज्य'ची कल्पना शक्य होणार नाही हे लोकमान्य टिळकांना माहीत होते. वर्षातून एकदा किंवा दोनदा भेटून इंग्रजांना काही मागायचे हा कॉंग्रेसचा निर्णय टिळकांना मान्य नव्हता. स्वराज्य मिळवण्याचे ध्येय पूर्णवेळ आहे हे टिळकांना माहीत होते. त्यासाठी त्यांनी दैनिक ‘केसरी’ च्या माध्यमातून समाजप्रबोधनाचे कार्य हाती घेतले. कामगार वर्गाशी संबंधित विविध प्रश्नांवर लेखन करून त्यांना 'ब्रिटिश' सरकारच्या धोरणांच्या मागील आर्थिक गणित कसे तोट्याचे याची जाणीव करून दिली. जनतेला राष्ट्रवादाची जाणीव करून देण्याचा हा प्रयत्न होता. टिळकांनी १८९४ मध्ये सर्व जाती-धर्मांच्या लोकांना एकत्र आणण्यासाठी सार्वजनिक गणेशोत्सव सुरू केला. देवळात आणि घराघरात असलेल्या 'गणेश'ची राष्ट्रीय सण म्हणून रस्त्यावर प्रतिष्ठापना करण्यात आली. उत्सवप्रेमी मंडळींनी अत्यंत कमी कालावधीत 'गणपती उत्सव' स्वीकारला. टिळकांनी भाषणे, मेळावे, संगीत आणि 'कीर्तन' वापरून लोकांना शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. कामगारांचे प्रश्न आणि त्यांची सरकारकडून होणारी पिळवणूक यांच्याबाबत अनेकवेळा केसरी आणि मराठा यातून मांडणी केली. कामगारांचे पगार, कामाचे तास, आर्थिक पिळवणूक करण्याची पद्धत, कामगार कल्याणाचे उपाय, सरकारचे मारक धोरण हे आणि

असे अनेक प्रश्न टिळकांनी मांडण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. त्यामुळे, लोकमान्य टिळकांनी भारतातील कामगारांच्या प्रश्नावर भरपूर लेखन करून जागृती केल्यामुळे कामगारांना टिळक जवळचे वाटू लागले व त्यांचे नेतृत्व कामगारांनी स्वीकारले.

2.3 कामगार वर्गाची जाणीव

ब्रिटिश काळात कामगारांची संख्या जास्त असल्याने त्यांना स्वातंत्र्य चळवळीत सामावून घेण्याचा प्रयत्न टिळकांनी केला. त्यासाठी टिळकांनी अनेक उपक्रम आखले, ज्याद्वारे कामगारांचा सहभाग जास्तीत जास्तीत वाढेल. लोकमान्य टिळकांनी सुरू केलेला सार्वजनिक गणेशोत्सव मुंबईतही विस्तारला. गणेशोत्सवात कामगार मोठ्या संख्येने सहभागी होत असत. टिळक स्वतः गणेश उत्सव मंडळांना भेट देत असत, टिळकांचे विचार ऐकण्यासाठी त्यांच्या मुंबईतील सभांना हजारो लोक जमत असत. बंगालच्या फाळणीनंतर टिळकांच्या स्वदेशी आणि बहिष्कार तत्त्वांना सर्वसामान्य जनतेचा आणि कामगारांचा मोठा प्रतिसाद मिळाला. टिळकांच्या वाढत्या लोकप्रियतेचा धोका इंग्रज गव्हर्नरच्या लक्षात आला,त्यामुळे इंग्रज व्हाईसरॉयने टिळकांना हद्दपार करण्याची मागणी केली. मात्र, 'ब्रिटिश' सरकारच्या या निर्णयावर टिळकांनी 'केसरी'मध्ये लिहिलेल्या अनेक लेखात टीका केली होती. टिळकांच्या या प्रयत्नाने आणि निर्भय भूमिकेने सर्व कामगार वर्ग एकत्र आणला. हे 'गणेश उत्सव' आणि लोकमान्य टिळकांचे यश होते. टिळकांनी कामगार वर्गामध्ये जबाबदारीची जाणीव निर्माण करून दिली होती. कामगार चळवळ देखील टिळकांच्या मांडणीला साथ देऊन त्यांच्या

उपक्रमात सहभाग घेऊ लागला. कामगारांना आपली राजकीय ताकत आणि चळवळीची जबाबदारी या दोन गोष्टी टिळकांच्या उपक्रमातून शिकता आले.

2.4 साम्यवाद आणि कामगार:

लोकमान्य टिळकांना साम्यवाद आणि कम्युनिस्ट विचारसरणीचा उपयोग कामगाच्या उत्कर्षासाठी केला जाऊ शकतो यावर विश्वास होता. मार्क्स यांची मांडणी देखील कामगार कल्याणासाठी उपयोगी असल्याचे त्यांनी सांगितले आहे. १ मे १८८१ रोजीच्या ' मराठा' वृत्तपत्रातून भारतात साम्यवाद आणि कार्ल मार्क्सची ओळख करून देणारे टिळक हे पहिले होते. त्यांच्या मते श्रम म्हणजे संपत्ती असून त्यांचा उपयोग देश कल्याणाकरिता होतो. तसेच वर्गसंघर्ष यावर देखील त्यांनी भाष्य केले आहे. टिळकांची केसरी आणि मराठा मधील कामगारवर्गाबाबतचे विवेचन वाचल्यावर त्यांची भारतीय कामगारांबद्दलची तळमळ स्पष्ट होते. टिळक म्हणतात की, कार्ल मार्क्सचा 'कम्युनिस्ट जाहीरनामा' मानवी संस्कृतीच्या प्रगतीसोबत खूप महत्त्वाचा होता. १८८१ च्या त्यांच्या लेखात, टिळकांनी मार्क्सच्या भांडवलदार वर्गाकडून कामगारांचे निर्दयी शोषण आणि परिणामी वर्गसंघर्षाचे सखोल विश्लेषण केले. यावरून असे दिसून येते की, टिळकांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील कामगार वर्गाच्या संघर्षाची जाणीव होती. कामगार चळवळीतील आंतरराष्ट्रीय बौद्धिक योगदानाचाही त्यांनी उल्लेख केला.

2.5 कामगार संघटनांना पाठिंबा :

कामगारांची संख्या जास्त असल्याने, जर यांचा समावेश स्वातंत्र्य चळवळीत झाल्यास, भारताला स्वातंत्र्य प्राप्तीचे ध्येय गाठणे सोपे होऊ शकते, याची लोकमान्य टिळकांना होती. त्यासाठीच टिळकांनी कामगार संघटनांना अनेक उपक्रमात सामील करून घेतले. तसेच कामगारांचे अनेक प्रश्न त्यांनी केसरीतून मांडले. लोकमान्य टिळकांनी कामगार संघटना स्थापन करून त्यांचा राष्ट्रीय चळवळीत सहभाग घेतला. कामगार वर्गाच्या कल्याणासाठी तसेच 'स्वराज्य' प्राप्त करण्यासाठी 'ब्रिटिश' सरकारच्या धोरणांना विरोध करण्यासाठी कामगार संघटना आवश्यक आहेत, असे त्यांचे मत होते. १९१८ पूर्वी, भारतात कामगारांच्या हिताची काळजी घेणारी एकही कामगार संघटना नव्हती. इंटरनॅशनल ट्रेड युनियन कॉन्फेडरेशनची स्थापना १९१९ मध्ये झाली. याआधी, इतर कामगार संघटनांसह, 'इंडियन लेबर लीग' आणि 'हिंद मजूर संघ' यांनी मुंबईतील गिरण्या, कारखाने, पोस्ट, पश्चिम आणि मध्य रेल्वे कामगारांच्या हिताचे रक्षण केले. क्षेत्र १८९० मध्ये मुंबईतील महापालिकेच्या सफाई कामगारांनी आपले काम बंद केले. त्यावेळी 'केसरी' त्यांच्या बाजूने उभा राहिला. १८९९ मध्ये, द ग्रेट इंडियन पेनिनसुलर (GIP) रेल्वे कामगार संघटना संपावर गेली . १९०३ मध्ये केसरीने चहाच्या मळ्यातील कामगारांच्या विरोधात आणलेल्या श्रमिक धोरणाला कडाडून विरोध केला होता. प्रत्येक वेळी टिळक 'कामगार' संघटनांच्या बाजूने उभे राहिले.

2.6 कामगार संघटना आणि राष्ट्रीय चळवळ

१९०७ मध्ये टिळक म्हणाले, 'कामगार चळवळी राष्ट्रीय नसून सामाजिक आणि आर्थिक आहेत, परंतु राष्ट्रीय चळवळ आणि कामगार चळवळ अशी विभागली जाऊ शकत नाही. हिंदी मजूर संघाला राष्ट्रीय चळवळीतून वगळून हिंदुस्थानला स्वराज्याचा अधिकार मिळाला तर इंग्रजांची नोकरशाही जाईल व काळी नोकरशाही मिळेल व ते प्रत्यक्ष स्वराज्य राहणार नाही. खरे तर, १९०६ मध्ये लोकमान्य टिळकांनी सर्वप्रथम एका जाहीर सभेत असे सुचवले होते की कामगारांच्या हक्कांसाठी सरकारच्या विरोधात लढण्यासाठी भारतीय कामगारांची एक मजबूत संघटना तयार करावी. आणि म्हणून, लाला लजपत राय यांनी लोकमान्य टिळकांबद्दल पुढील टिप्पणी केली: "टिळक भारतात परतले, ते राष्ट्रवादी कामगार नेते म्हणून म्हटले जाऊ शकते." लोकमान्य टिळक १९१४ मध्ये मंडालेच्या तुरुंगात राहून भारतात परतले. त्यानंतर त्यांनी इंडियन होमरूल लीग किंवा हिंद स्वराज संघाची स्थापना करून 'स्वराज' चळवळ पुन्हा उभारली. इंडियन होम रूल लीग ही एक राजकीय संघटना होती जी ब्रिटिश राजवटीत भारतासाठी स्वराज्य शोधत होती. लीगची स्थापना १९१६ मध्ये ॲनी बेझंट आणि लोकमान्य टिळक यांनी केली होती. होम रूल लीगची मागणी करण्यासाठी ब्रिटीश संसदेने लंडनला शिष्टमंडळ तसेच इंडियन लेबर लीगचे शिष्टमंडळ पाठवण्याचा निर्णय घेतला. अशा पद्धतीने कामगार चळवळीचा सहभाग राष्ट्रीय चळवळीत वाढत गेला. लोकमान्य टिळकांचे एकाच ध्येय होते आणि ते म्हणजे स्वातंत्र्य भारत.

2.7 AITUC कामगार संघटना:

कामगार चळवळ आणि कामगारांचे कल्याणासाठी ब्रिटिशकालीन भारतामध्ये एकच मोठी कामगार संघटना होती आणि ती म्हणजे ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस' . ह्या संघटनेचे अस्तित्व फार पूर्वीपासून होते. भारतामध्ये आइट्क संघटनेची स्थापना करण्यामध्ये लाला लजपत राय यांच्या बरोबरच लोकमान्य टिळकांचेही योगदान होते. कामगार कल्याणासाठी ही संघटना चांगले कार्य करू शकते याची खात्री त्यांना होती. टिळकांनी 'ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस' (AITUC) चे उपाध्यक्षपदही स्वीकारले होते. परंतु त्यांची कारकीर्द येण्यापूर्वीच यांचे निधन झाले. AITUC ही भारतातील खूप प्रभावी अशी कामगार संघटना होती. ते भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाशी संबंधित होते. ही माहिती वाचताना टिळक हे कम्युनिस्ट विचारवंत होते असे वाटण्याची शक्यता आहे. पण 'मी खरा लोकशाहीवादी आहे' हे टिळकांनी आपल्या कार्यकर्त्यांच्या सत्कार समारंभात स्पष्ट केले आहे. शेतकरी आणि विणकरांचे हाल पाहून लोकमान्य टिळकांनी त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी आणि त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देण्यासाठी त्यांना (कामगार वर्ग) एकत्र केले. स्वातंत्र्यसैनिक बाळ गंगाधर टिळक यांना ६ वर्षांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा सुनावल्याच्या निषेधार्थ २४ ते २८ जुलै १९०८ रोजी मुंबईतील औद्योगिक कामगारांनी मोठा संप पुकारला होता. कामगार आणि पोलीस आणि ब्रिटिश शासकांचे सैन्य यांच्यात रस्त्यावर मारामारी झाली. टिळकही एके ठिकाणी म्हणतात, 'देशी उद्योग आता बाल्यावस्थेत आहेत, अशा वेळी मालक आणि कामगार यांच्यात तेढ निर्माण

करणारी कामगार चळवळ हा या देशाच्या समृद्धीचा घटक आहे. परंतु कामगारांना त्यांच्या श्रमाचा मोबदला मिळणे आवश्यक आहे'. आइट्रुक ह्या संघटनेच्या कार्यामध्ये लोकमान्य टिळकांचे योगदान विसरून चालणार नाही.

2.8 इंग्लंडमधील मजूर पक्षाला संबोधित करणे:

लोकमान्य टिळकांनी १९०८ साली 'चिरोल' खटल्यासाठी इंग्लंडला भेट दिली. भेटी दरम्यान,ते इंग्लंड मधील अनेक कामगार नेत्यांना भेटले. हे नेते ब्रिटिश संसदेत निवडून आलेले प्रतिनिधी होते.त्यांनी इंग्लंडमधील कामगार संघटनांचाही अभ्यास केला. 'इंग्लंड' आणि 'भारत' या दोन्ही देशांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या विविध कामगार समस्यांचे निराकरण कसे करता येईल याचे विवेचन केले. इंग्रज सरकारच्या सत्तेचा स्रोत असलेल्या इंग्रज लोकांना त्यांच्या राजवटीत असलेल्या भारतीय लोकांच्या दुर्दशा आणि आकांक्षांबद्दल माहिती देऊ शकला. टिळकांनी इंग्लंडमध्ये शक्य त्या प्रत्येक सभेला संबोधित केले आणि मजूर पक्षाशी चांगले संबंध प्रस्थापित केले. इंग्लंडमधील मनःस्थिती बदलत आहे आणि लेबर पार्टी भारताप्रती सहानुभूती दाखवत आहे हे ओळखणाऱ्या ते कदाचित पहिल्या काही लोकांपैकी होते. म्हणून, त्यांनी त्याच्या निधीची सदस्यता घेतली आणि २००० पौंडांचा धनादेश दिला, जो भारताला स्वराज्य मिळविण्यासाठी सक्षम करण्यासाठी सर्व काही करेल असे आश्वासन देऊन कृतज्ञतेने स्वीकारले. टिळक आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी लेबर पार्टीच्या व्यासपीठाचा उपयोग ग्लासगो, एडिनबर्ग, प्लायमाउथ आणि साउथॅम्प्टन येथील कामगारांच्या मोठ्या सभांना संबोधित करण्यासाठी केला.

3. निष्कर्ष

कामगार आणि कामगार संघटनांचे महत्त्व ओळखणारे टिळक हे पहिले भारतीय राष्ट्रीय नेते होते. त्यामुळेच त्यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाइतकाच कामगारांचा प्रश्नही महत्त्वाचा मानला. मुंबईतील कामगार वर्ग समाज, कापड गिरणी कामगार, कर्मचारी, किरकोळ व्यापारी आणि विक्रेते, अनौपचारिक विभागातील कामगार - यांच्या अनेक प्रश्नाची चर्चा केसरीमधून आणि भाषाणूं केल्याने, लोकमान्य टिळक हे कामगाराचेही नेते म्हणून ओळखू लागले. स्वातंत्र्य चळवळीतील कामगारांचा सहभाग अत्यावश्यक होता आणि टिळकांनी यासाठी खूप प्रयत्न केले होते. लोकमान्य टिळकांचे ब्रिटिशकालीन भारतातील कामगार वर्गांच्या कल्याणासाठी खूप मोठे योगदान केले आहे, याची प्रचिती आपल्याला येते.

टिळकांच्या श्रमविषयक विचारांचे प्रमुख मुद्दे:

- **कामगारांचे हक्क**: टिळकांनी कामगारांच्या हक्कांसाठी वाजवी वेतन, उत्तम कामाची परिस्थिती आणि शोषणमुक्तीसाठी अनेकवेळा आपले मत व्यक्त केले.
- **कामगार संघटना:** कामगारांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी आणि सामूहिक सौदेबाजीला चालना देण्यासाठी कामगार संघटनांच्या निर्मितीला त्यांनी पाठिंबा दिला.

- **समाजवादी प्रभाव:** टिळक हे समाजवादी विचारांनी प्रभावित होते आणि आर्थिक असमानता कमी करण्यासाठी संपत्तीच्या पुनर्वितरणावर त्यांचा विश्वास होता.
- **स्वदेशी उद्योगांना प्रोत्साहन:** त्यांनी भारतीय बनावटीच्या वस्तूंचा वापर आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी स्वदेशी उद्योगांच्या विकासाला प्रोत्साहन दिले.
- **कामगारांच्या मूलभूत गरजा:** त्यांनी कामगारांसाठी शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि सामाजिक कल्याण कार्यक्रमांच्या गरजेवर भर दिला.
- **श्रमशक्तीसाठी महत्त्व:** त्यांचा असा विश्वास होता की राष्ट्राच्या वाढीसाठी आणि विकासासाठी श्रम आवश्यक आहेत. श्रमाचे मूल्य ओळखून कामगारांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याची गरज त्यांनी व्यक्त केली.
- **स्वदेशी:** 'स्वदेशी' चळवळीने भारतीयांना ब्रिटीश वस्तूंवर बहिष्कार घालण्यासाठी आणि स्वदेशी उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रोत्साहित केले.
- **रोजगाराच्या संधी:** भारतीयांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी आणि परदेशी मजुरावरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी त्यांनी मांडणी केली.

संदर्भ:

Pandit Rajashri (2021), 'Lokmanya Tilak's Thoughts On National Education And National Education Policies Of India During Post Independence Period', International Journal of Multidisciplinary Educational Research, VOLUME:10, ISSUE:12(5), December: 2021 DOI: http://ijmer.in.doi./2021/10.12.84

http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue12(5)/4.pdf

Parvate T.V. (1985), 'Tilak: The Economist', Maharashtra State Board For Literature And Culture, Bombay, Available on

https://sahitya.marathi.gov.in/ebooks/Tilak%20The%20Economist.pdf

Angadi S.S. (1992), 'Bal Gangadhar Tilak-A Study of His Role in the Indian Nationalist Movement', Unpublished Doctoral Thesis, Karnatak University, Dharwad. (available on https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/94895)

Kaur Randeep (2018), 'A Study of Bal Gangadhar Tilak's Political Ideas-With Special Reference to Swaraj', Doctoral Thesis, Guru Kashi University, Bathinda (Punjab) (available on https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/205771)

Naik J.V. (1999), 'Lokmanya Tilak on Karl Marx and Class Conflict', Economic and Political Weekly Journal, Vol. 34, No. 18 (May 1-7, 1999), pp. 1023-1025 (available on https://www.jstor.org/stable/4407902)

Raminder Kaur (2004), 'At the Ragged Edges of time: The Legend of Tilak and the Normalization of Historical Narratives', Published in the Sage Journal, Nov. 2004. (Available on https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0262728004050108

Tilak Geetali and Tilak Dipak (2023), 'Childhood Facts Of Lokmanya Bal Gangadhar Tilak' Eur. Chem. Bull. 2023, 12(Special Issue 4), 13406-13413

Available on

https://www.eurchembull.com/uploads/paper/f07c006fb2e83a8d98162738d6e07b52.pdf